

Марко Пазі

Про релігієзнавство і езотерику

Marco Pasi

On Religious Studies and Esoterism

Abstract. This interview explores key topics discussed during a visit by Professor Marco Pasi to Kyiv in June 2019, organized by the Workshop for the Academic Study of Religions. The visit included public lectures on Western esotericism and its influence on European nationalism and a second lecture on posthumous recognition in esoteric art. This piece highlights the discussions that followed Pasi's lectures, focusing on his reflections on the evolving relationship between esotericism and mysticism, the historical development of esotericism, and the role of academic research in these fields. Pasi also touched on the growth of the European Association for the Study of Religions (EASR) and its engagement with Ukrainian scholars. The article provides insight into current trends in religious studies in Europe, the interdisciplinary nature of esotericism studies, and the field's challenges.

Keywords: Western esotericism, mysticism, European Association for the Study of Religions, Ukrainian religious studies, nationalism, esoteric art, posthumous recognition, interdisciplinary studies.

На початку червня 2019 року на запрошення Майстерні академічного релігієзнавства Київ відвідав Марко Пазі – професор кафедри історії герметичної філософії та пов'язаних течій Університету Амстердаму, генеральний секретар Європей-

ської асоціації дослідження релігії (*The European Association for the Study of Religions, EASR*).

У 2019 році розпочалася підготовка до організації XX Щорічної конференції Європейської асоціації дослідження релігії в Києві (2023), і професор Пазі як генеральний секретар EASR зустрівся на місці з колективами ключових співорганізаторів – Майстерні академічного релігієзнавства, Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г.С. Сковороди НАН України, а також кафедри релігієзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Під час зустрічей із представниками української релігієзнавчої спільноти Марко Пазі розповів про тренди розвитку європейського релігієзнавства, зокрема про дослідження західного езотеризму. Також він наголосив на тому, що, попри негативні для європейської єдності події на кшталт брекзиту, релігієзнавча спільнота залишається єдиною та згуртованою. А українська релігієзнавча спільнота, яка лише з 2016 року повноправно увійшла в EASR, стає однією з найбільш динамічних частин європейського релігієзнавства.

6 та 7 червня професор Пазі також прочитав у Києві дві публічні лекції, присвячені різним аспектам західного езотеризму. Перша була присвячена впливу езотеричних рухів на європейський націоналізм та ідентаризм. Езотеризм та альтернативна духовність вплинули на численних авторів, які стояли біля витоків європейських національних дискурсів, зокрема, на Адама Міцкевича, Джузеппе Мадзіні, Вільяма Батлера Єйтса та Фердинандо Пессоа. Ці автори будували свій національний світогляд на основі різних форм месіанства та обраності, а також належали до езотеричних рухів свого часу. Друга лекція, яка відбулася в партнерській галереї «Triptych: Global Arts Workshop», розкривала тему посмертя в езотеричному мистецтві та його репрезентації в секулярному світі. Професор Пазі звернув увагу на те, що, досліджуючи спіритуалістичні та езотеричні теми в модерному мистецтві, він виокремив таке явище, як «езотеричне посмертя». Посмертя – це нездатність чи небажання просувати власне мистецтво в публічній сфері під час життя, внаслідок чого визнання його цінності відбувається вже після смерті митця. У лекції було розглянуто приклади зв'язку посмертя й езотеричного світогляду митців, які стали відомими широкій публіці лише після смерті.

Київські лекції Марко Пазі з часом будуть опубліковані в форматі окремих статей, але в цьому числі журналу «Релігієзнавчі нариси» редакційна колегія пропонує стенограму дискусій, які відбулися після лекцій та виступу професора в Інституті філософії імені Г. С. Сковороди НАН України. Поданий тут текст є істотно скорочений та відредагований для того, аби він був більш читабельним і зрозумілим.

Розшифрував аудіозапис Антон Лещинський
Переклав Олег Кисельов
Під редакцією Катерини Зорі

Людмила Филипович (ЛФ): У нас є чудова нагода вітати Марко Пазі в нашому Інституті філософії, і я хотіла би попросити професора поділитися своїми ідеями щодо стану релігієзнавства в Європі, його перспектив і особливо щодо можливої співпраці з українськими релігієзнавцями.

МП: По-перше, я дуже радий бути тут, і я хотів би подякувати пані Людмилі за запрошення, а також за можливість бути з вами та трохи поговорити про релігію й релігієзнавство в Європі. Отже, насамперед я хотів би сказати про те, як розпочалася співпраця між українською та європейською асоціаціями. Отож роки три-чотири тому ми з пані Людмилою зв'язалися, бо я знав, що Українська асоціація релігієзнавців вже є членом Міжнародної асоціації історії релігії. А відколи я став секретарем Європейської асоціації релігієзнавства, то завжди ставив собі за головну мету розширити Європейську асоціацію на схід, включити до неї Східну Європу. Тому для мене було певним парадоксом, що Українська асоціація вже була членом Міжнародної асоціації, але не входила до Європейської асоціації. Тож я зв'язався з Людмилою, і ми обговорили питання можливості приєднання Української асоціації до Європейської асоціації релігієзнавства.

Коли розпочалася розмова, то я був упевнений, що факт приєднання Української асоціації до Європейської не буде проблематичним. Тож ми підготували досьє, файл для Виконавчого комітету, і все пройшло дуже швидко. Я пам'ятаю, коли Людмила брала участь у Виконавчому комітеті та презентувала діяльність, публікації й історію Української асоціації релігієзнавців, усі були дуже раді вітати нового члена Європейської асоціації. Я залучений до керівництва Європейської асоціації релігієзнавства уже протягом

дванадцяти років, шість із яких був генеральним секретарем асоціації. Багато чого змінилося за ці дванадцять років, а ще більше від часу заснування Європейської асоціації. Європейська асоціація була створена у 1999–2000 років. І що цікаво, створена вона була в Польщі, у сусідній з Україною країні. Коли створювалася Європейська асоціація, ідея Європи була насправді досить сильною. Була велика впевненість, що Європейський Союз буде розширюватися, включатиме все більше й більше країн. Навіть на масовому рівні люди були щасливі ставати частиною Європи й розділяти цю ідею Європи. У 2019 році ми бачимо, що зараз у багатьох країнах Західної Європи, а також у країнах Східної Європи все трохи інакше: впевненість у майбутньому Європейського Союзу, а, можливо, загалом віра в ідею єдиної Європи, менш сильна, ніж це було 20 років тому. І це дуже болісно для таких людей, як я, які завжди вірили в цю ідею. Я захоплювався нею з підліткового віку, із того часу, як мав змогу прочитати щось про історію Європи й отримав почуття солідарності та єдності. Але всупереч ситуації у Європейському Союзі і взагалі всупереч почуттям і настроям населення європейських країн, я вважаю, що Європейська асоціація релігієзнавства за цей час пройшла дуже значний шлях розвитку. У певному сенсі я вважаю, що ми впоралися краще за політиків, оскільки зазвичай, коли ми проводимо наші зустрічі, Генеральну асамблею, завжди відчувається дуже сильний дух співпраці. І це дуже приємно відчувати, бо це означає, що в науковому контексті можна культивувати оті важливі почуття солідарності та єдності. Тому для мене завжди було важливо бути активним, не чекати, поки все станеться природним шляхом, а трохи підштовхувати, щоб усе справді сталося. І це теж одна з причин, чому я був дуже радий запитати Людмилу, чи може УАР приєднатися до Європейської асоціації, а також привітати Українську асоціацію як нового члена.

Це був політичний бік історії. А є ще науковий бік. І тут, на жаль, трохи важко бути оптимістом, тому що для релігієзнавства наразі складний момент, що дуже легко побачити, бо для того не потрібно бути пророком. Із різних країн Європи колеги повідомляють, що кількість студентів, які вивчають релігієзнавство, щороку зменшується. І це проблема. У різних європейських країнах різні ситуації, бо різні академічні традиції, різні культури, що ми звісно теж маємо враховувати. Але загальна картина, на жаль, викликає певне занепокоєння, певну стурбованість. Отже, що ми можемо зробити? Разом із Європейською асоціацією ми намага-

ємося розробити політику, яка дозволить показати, наскільки важливо і й актуально вивчати релігії сьогодні.

Останніми роками ставлять питання про зв'язок із теологією, між релігієзнавством і теологією. Це питання, напевно, актуальне в усіх європейських країнах, тобто воно не є локальним. Звичайно, постановка питання може дещо відрізнятись в тому, як його інтерпретують у різних місцях, але саме питання завжди постає. Тож я думаю, що це також політичне питання, оскільки можна побачити, що релігійні інституції, церкви, а також інші релігійні рухи, звичайно, зацікавлені бути представленими і в академічному контексті. Проте, з іншого боку, є ще й політичні інституції, які зацікавлені у співпраці між теологією та релігієзнавством. І це тому, що політичні інституції зазвичай хочуть швидких відповідей на сучасні проблеми, такі як, наприклад, імміграція або релігійний тероризм. Отже, є таке переконання, що міжконфесійний діалог, особливо в богословському контексті, може дати відповідь, може знайти вирішення таких проблем.

Із перспективи релігієзнавства, головна мета полягає не стільки в сприянні діалогу між релігійними людьми, скільки в тому, щоби зрозуміти передусім: що таке релігія, як вона працює, звідки походить, чому люди навіть сьогодні, а також, імовірно, і в майбутньому, є і будуть причетні до релігії, сповідуватимуть якусь релігію... Тож чи слід у майбутньому мати певну співпрацю між релігієзнавством і теологією – це відкрите питання. Це те, що в якийсь момент має потрапити на порядок денний для обговорення.

Європейська асоціація вже деякий час обговорює це питання, і продовжуватиме обговорення й надалі, оскільки є багато ініціатив і подій, які фактично вже започаткували таку співпрацю. Але також правдою є й те, що коли такі ініціативи тільки з'явилися, то в Європейській асоціації була широко популярна думка, що така можлива співпраця з теологією може бути важкою та загалом проблемною. Наразі я тут говорю як представник Європейської асоціації релігієзнавства. Я, звісно, маю про це й особисту думку, але тут я представляю спільноту, тому маю говорити від імені спільноти, а не лише висловлювати своє особисте бачення.

Олег Кисельов (ОК): Якщо ви не заперечуєте, у мене є два запитання. По-перше, щодо зв'язку релігієзнавства й теології. Як я розумію, нині це також означає зв'язок чи відносини Європейської асоціації з Європейською академією релігії. Два роки тому офіційна позиція Європейської асоціації була проти Європейської академії. Але я проглядав програму конференції Європейської

академії і побачив у ній деяких членів Європейської асоціації. Тож чи це проблема для Європейської асоціації, що члени національних асоціацій беруть участь у конференції Європейської академії?

МП: Чи варто мені щось пояснити про Європейську академію релігії?

ОК: Так, будь ласка.

МП: Європейська академія релігії була створена чотири роки тому, і відтоді все почалося. Створив її італійський вчений, видатний історик християнства Альберто Меллоні. Він живе і працює в Болоньї. Я співпрацював з ним у минулому, багато років тому, в одному з його видавничих проєктів. Він відомий історик католицької церкви в Італії. Він також надзвичайно здібний і добре вміє отримувати фінансування від різних інституцій – політичних інституцій, італійського уряду, а також європейських інституцій. Тож чотири роки тому в нього зародилася ідея створити Європейську академію релігії. Він вважав, що ця нова інституція може бути чимось подібним до того, чим є Американська академія релігії у США. Отже, якщо ви щось знаєте про Американську академію релігії... Я багато разів був на цих конференціях, вони дуже великі, у них беруть участь понад 6-7 тисяч осіб. Американська академія дійсно базується на дуже тісній співпраці між теологією та релігієзнавством. Я би навіть не називав це «співпрацею», тому що, насправді, в Америці в багатьох випадках межа між теологією й релігієзнавством дуже нечітка. Американська ситуація складна, але не будемо вдаватися в неї зараз. Отже, постала ідея зробити щось подібне.

Тож у чому була проблема Європейської асоціації релігієзнавства? Проблем було навіть не одна, а дві. Перша проблема, звісно, полягала в тому, що відтворення американської моделі, як ми вважали, була поганою. Ми думали, що в Європі інша історія, розвиток релігієзнавчих дисциплін пішов у нас за іншою траєкторією. І ми дуже раді, що у нас діє асоціація релігієзнавства. У богословів є свої асоціації, іноді ми можемо вести з ними діалог, можливо, навіть налагоджувати певну співпрацю на якомусь рівні, але це не означає, що ми однакові і що ми всі повинні бути частиною однієї організації. Маю сказати, що це була думка не тільки керівництва Європейської асоціації. Склалося таке враження, що ця думка була абсолютно панівною в спільноті нашої Асоціації. Ми отримали багато повідомлень із цього приводу від наших членів і національних асоціацій.

Яка була друга проблема? Друга проблема полягала в тому, що Альберто Меллоні створив Європейську академію, не повідомивши нас. Ми дізналися про це лише в останню хвилину перед запуском проєкту, і він поставився до нас абсолютно без поваги, хоча ми працюємо вже тривалий час. Ми, безумовно, маємо певне значення для європейського релігієзнавства, і я думаю, що було б непогано, якби він зв'язався з нами раніше. Такі справи загалом не мають вирішуватися без попереднього обміну інформацією, а сталося так, що нам зробили такий собі сюрприз. Зараз я думаю, що, очевидно, коли ми про це дізналися, то сприйняли це спочатку як ініціативу, яка була не дуже дружньою щодо нас, оскільки дух колегіальності передбачає комунікацію. І коли я спілкувався з Альберто Меллоні, не лише сам, але разом із іншими колегами, скажімо, із Ейнаром Томасеном, президентом Європейської асоціації, спілкуватися з ним завжди було трохи важко.

Отже, зараз існує Європейська академія релігії, у них є свої події, свої конференції, і ми повинні ставитися до цього з відкритістю. Тож у мене ніколи не було думки, що ми маємо заборонити нашим членам брати участь у їхніх конференціях. Науковець чи науковиця мають право вільно відвідувати будь-який науковий захід, який вважає за потрібне для себе. Це пов'язано з академічною свободою. Ми не поліція. Ми не будемо переглядати програми конференції, щоби знайти імена людей, які там присутні. Особисто я би на них не ходив, принаймні зараз, хоча хто знає, можливо, у майбутньому буду брати участь.

На їхній першій конференції я, наприклад, був! Хотів скласти уявлення про те, що це таке та як воно виглядає. Мене ця конференція особливо не вразила. Видно, що мають багато грошей, тому все було дуже гарно організовано, із гарним матеріальним забезпеченням... Ми робимо все інакше, тому що у нас немає грошей від політичних інституцій. Гроші, які ми маємо, надходять від наших учасників. І ми робимо все можливе, щоби повернути ці гроші нашим членам, оскільки більш багаті члени повинні віддати більше грошей, щоби менш багаті члени отримали частину цих грошей. Але навіть і так наші ресурси не дуже великі. Така реальна ситуація. Я вважаю, що це нормально так робити, оскільки з великими грошима також приходять великі зобов'язання. А гроші, які надходять від політичних інституцій, ніколи не надходять просто так. Політичні інституції, коли вони дають гроші, завжди хочуть щось повернути. Вони ніколи не дають гроші просто так. Тож я думаю, що, на відміну від Альберто Меллоні, Європейська

асоціація релігієзнавства абсолютно вільна включати до себе кого завгодно, із усіх можливих напрямків, включно з дослідженнями, які не обов'язково безпосередньо стосуються соціальних проблем сучасної Європи. І такими, на мій погляд, мають бути наукові дослідження. Але кожен вільний рухатися, куди хоче.

ОК: Друге питання. Ви дослідник езотерики. І моє запитання полягає в тому, як співвідноситься дослідження езотерики (езотерикознавство) з релігієзнавством, оскільки езотерика – це не релігія?

МП: Це залежить!

ОК: Це залежить, добре. А чи є дослідження езотерики частиною релігієзнавства, чи це незалежна дисципліна?

МП: Гарне запитання. Вивчення езотерики є новою галуззю, яка особливо розвинулася в останні 20 років. І знову-таки, це міждисциплінарна сфера, хоча, можливо, у меншому масштабі. Отже, є вчені, які приходять із різних перспектив: мистецтвознавці, літературознавці, релігієзнавці, філософи, історики. Тож у нас є різні перспективи та ідеї. І насправді не всі вважають, що вивчення езотерики має бути частиною релігієзнавства. Проте особисто я дуже переконаний, що релігієзнавство ідеальне місце для вивчення езотерики. Ви маєте рацію, що езотерика це не релігія, але вона багато де перетинається з релігією. Для мене важливо, щоби вивчення езотерики спиралося на академічні застави. Релігієзнавство є ідеальним місцем, оскільки воно також є міждисциплінарним. Дуже багато науковців, які вивчають релігію, цікавляться мистецтвом, літературою, філософією, психологією, антропологією. Отже, всі ці різні перспективи, які існують у вивченні езотерики, дуже добре вкладаються в релігієзнавство, яке структуровано аналогічним чином, чи не так? Дві міждисциплінарні сфери можна дуже добре поєднувати між собою. А ще з погляду, скажімо так, академічної політики – езотерикознавство має бути частиною якоїсь загальновизнаної дисципліни, і тут релігієзнавству альтернативи фактично немає. Якщо не спиратися на нього, то в разі спроби позиціонуватися в академічному світі чуємо такі міркування: «Ну, це не до нашої дисципліни. Ваші дослідження явно не в рамках філософії, і не літературознавства, і не історії...» І тоді – чао-чао! [*Сміх у залі*]. Є ще деякі теоретичні й методологічні причини, але я не буду зараз заглиблюватися в них.

Костянтин Слободянюк (КС): Мене звати Костянтин Слободянюк і я заступник голови Одеського обласного відділення

НАН України. Я хотів би запитати, чи знаєте ви творчість П'єра Луїджі Цоккателлі¹.

МР: Так, звичайно, він дуже хороший друг [сміється]! Я знаю його... Гадаю, що років тридцять уже!

КС: Тоді ви, швидше за все, знаєте його ідею про езотеричну парадигму. Я хотів би запитати, чи можна провести кордон – академічний кордон – між поняттям езотерики чи езотеричної парадигми та європейським містицизмом? Питання базується на довгій дискусії з доктором Цоккателлі, яка тривала кілька місяців, і тому я хотів би запитати вас про межу: де містика, а де езотерика?

МП: Це дуже складне питання! Відповісти не так просто. Я скажу, що свого часу була дискусія про зв'язок між містикою й езотерикою. Отже, у цій дискусії брали участь різні колеги, різні вчені, але вона не увінчалася якимись результатами й була незавершена, тому що такі дискусії ніколи не закінчуються, вони ніколи не призводять до остаточного вирішення питання. Є, отже, різні думки, але це ще не кінець дискусії. Одним із учених, які зацікавилися цим питанням, був мій *doctorvader*, науковий керівник моєї докторської дисертації Антуан Февр², якого вважають батьком академічних досліджень західної езотерики. Тому я можу вам розповісти про це цікавий анекдот. Він писав саме про цю проблему, про межу між езотерикою та містикою і вважав цю відмінність дуже важливою. Тож назва професорської посади, яку він мав у *Ecole Pratique des Hautes Etudes* (Практична школа вищих досліджень) – дослідницькому інституті в Парижі, мала назву «Історія езотеричних і містичних течій у Європі». Але він ніколи не був цим задоволений. Він не хотів мати «містичних» в назві, а тільки «езотеричних». А звідки там, у назві посади, взялося слово «містичних»? Тому що, коли він брав участь у конкурсі на цю посаду, був також інший кандидат, який був фахівцем із містики. Оскільки ніхто не знав, хто пройде конкурс на посаду, то вирішили дода-

¹ П'єр Луїджі Цоккателлі (1965 р.н.) – італійський релігієзнавець і соціолог. Заступник директора Центру досліджень нових релігій (CESNUR). Викладає соціологію релігії в Салезіанському папському університеті. – Прим. перекладача.

² Антуан Февр (Antoine Faivre, 1934–2021) – французький дослідник езотерики, був керівником релігієзнавчих досліджень Практичної школи вищих досліджень, директором французького відділення Центру вивчення нових релігій (CESNUR), редактором журналу «Aries». – Прим. перекладача.

ти обидві течії до назви посади. Так він став професором містичних і езотеричних течій, хоча й не був радий назві посади. Тож він став професором у 1979 році, а пішов на пенсію в 2001-му. І коли він вийшов на пенсію, то сказав керівництву Інституту, щоби вони змінили назву, аби після призначення наступника «містичного» у назві більше не було. Тож тепер посада в Ecole Pratique називається «Історія езотеричних течій», а містичні течії... зникли.

Я можу висловити вам свою думку у двох словах, але це, звичайно, дуже складна, з теоретичного погляду, дискусія. Напевно, ми б могли дуже довго це обговорювати. Я думаю, що езотерика в історії західної культури, європейської культури, і тут я маю на увазі особливо в історії західного християнства (зі східним християнством, гадаю, все дещо інакше) – завжди мала суперечливу присутність. Суперечливу у тому розумінні, що езотерику часто сприймали як небезпечну, проблематичну, у деяких випадках її переслідували. Містицизм, із іншого боку, розвивався або виникав у самих релігійних інституціях. Отже, у нас є дуже важливі течії, традиції містицизму в католицькій церкві, усередині протестантських церков, і ці течії позитивно сприймають церковні інституції. Багато людей, яких називають «містиками», також є святыми церкви, а це означає визнання їхньої ролі. А з іншого боку, я не можу назвати багатьох езотериків, які би були визнані як святі. Для цього має бути якась причина, чи не так? Так! Очевидно, таку дискусію можна було би вести дуже довго. Февр, наприклад, має свій власний спосіб проведення межі між езотерикою та містикою.

Антон Лещинський (АЛ): Ви ставитесь до окультизму та езотерики як до різних речей?

Марко Пазі (МП): Так.

АЛ: Чому?

МП: Це питання дефініції. Я можу дуже легко та швидко пояснити, у чому різниця для мене, але інші можуть мати інші думки та визначення, що цілком нормально. Якщо вам цікаво дізнатися більше, то я написав статтю про окультизм для енциклопедії, і ви можете знайти її, як і багато інших моїх матеріалів на моїй сторінці academia.edu в безкоштовному доступі. Там це все докладно розписано, але в двох словах поясню: коли я використовую термін «езотерика» або «західна езотерика», то маю на увазі цілий феномен альтернативної духовності або маргінальної релігійності в західній культурі. Це те, що Воутер Ганеграаф назвав відкинутим знанням або відкинутою релігією. Це щось дуже давнє, воно ся-

гає своїм корінням у давнину, пов'язане з неоплатонізмом, гностицизмом, іншими стародавніми рухами...

АЛ: Герметична традиція.

МП: Герметична традиція, герметизм, звичайно. Вона виринає і в Середньовіччі, а також, особливо помітним чином, у ранньомодерній період європейської історії, особливо з поживленням перекладу грецької літератури, неоплатонізму й герметизму... Отже, це все езотерика.

Окультизм для мене є дещо іншим і стосується певного руху або течії в езотериці. Він починається у ХІХ столітті і стає чітко помітним у роботі Еліфаса Леві. Можна сказати, що окультизм виникає навіть трохи раніше, але з Леві він стає ніби кристалізованим, ніби певною системою, яку ви можете побачити та зрозуміти. Після Леві це підхоплюють усілякі інші автори. Єйтс є частиною цього окультного середовища. Золотий світанок, Орден Східних тамплієрів – усі вони були частиною цієї історії, яка робила наголос на окультних науках: наприклад на практиці магії, а також – не у всіх, але в багатьох випадках – на астрології та алхімії. І я б сказав, що окультизм має свої особливі риси. Це, так би мовити, своєрідна модернізована форма езотерики, щось конкретне, специфічне. І я б ніколи не говорив про окультизм, наприклад, у ранньомодерній час, у ХV чи ХVІ столітті. Я знаю, що для інших дослідників це дещо інше, вони віддають перевагу іншим розмежувальним лініям, стверджуючи, до прикладу, що езотерика є більш теоретичною або абстрактною формою, а окультизм – більш практичною формою. Щось у цьому є, але все ж таки я віддаю перевагу історичному способу їхнього розрізнення.

АЛ: Важко зрозуміти. Джон Ді, Кунрат та інші особи ХVІ і ХVІІ століть не є окультистами?

МП: Ні. Не для мене.

АЛ: Але езотерики...

МП: Вони езотерики. Але, наприклад, Кунрат не називав себе «езотериком», не використовував ані терміна «езотерик», ані терміна «окультист». Тож, коли ви використовуєте те чи інше поняття, у будь-якому разі це ваше визначення і ваше найменування для згаданих осіб. Академічне товариство, дослідники, які вивчають езотеризм з наукової точки зору, здебільшого послуговуються поняттям «езотерика» в широкому сенсі і схиляються до вузького вжитку терміна «окультизм» для сучасних тенденцій його розвитку, починаючи з середини ХІХ століття. Деінде зустрічаються люди, які віддають перевагу іншій термінології, і це

також цілком можливе. Але ні, я б не називав Кунрата чи Джона Ді окультистами.

Руслан Халіков (РХ): Я хотів би поговорити про Крістіана Розенкройца. Він був першим прикладом езотеричної посмертності, як підтверджено в його промові. Він пророкував: «Місце [мого поховання] відкриється через 120 років».

МП: «Post 120 annos patebo», або «я відкрию через 120 років».

РХ: Як на мене, однією з головних особливостей сучасної езотерики є ось така тенденція до надання всім людям інформації, яку ви отримуєте з вищих сфер.

МП: І до того ж одразу! Негайно!

РХ: Ми говорили про цю особливість учора. Дуже цікаво бачити езотеричних митців, які знали, що настає нова ера, і вони... Я гадаю, що вони також хотіли передати цю інформацію іншим людям. Але вони просто не хотіли демонструвати своє мистецтво суспільству... Як можна це інтерпретувати?

МП: Так. Зв'язок із Крістіаном Розенкройцем захоплює. Я не думав про це. І все ж... Це така собі парадигма езотеричної посмертності. Це правда! Це правда, якщо так подумати: це езотеричне повідомлення, яке проєктується в майбутнє. Воно не для сьогодення. І тепер можна почати думати: а навіщо саме так? Навіщо потрібно відкривати через 120 років? Чому не можна відкрити зараз? Нащо так довго чекати? Я маю на увазі – аж 120 років... Це скільки поколінь – 3 чи 4? А це означає, що те повідомлення не для ваших сучасників, не для дітей ваших сучасників, навіть не для дітей дітей ваших сучасників, а для когось, хто був би лише вкрай віддалено пов'язаний із вами. Я ніколи не думав про це, і в цьому щось є. Маю обдумати це докладніше, тому дякую за це Вам. Звісно, як щось напишу, то згадаю вас із вдячністю. Але, повертаючись до теми, між цими двома випадками є певна різниця, і вона полягає в тому, що Крістіан Розенкройц – наскільки ми знаємо – не був реальною людиною. Дуже ймовірно, що це цілком вигаданий персонаж. Ніхто й ніколи не відшукав жодних доказів того, що він справді існував.

РХ: Але він існує в тексті.

МП: Так, звичайно. Його існування як персонажа тексту незаперечно. Ба більше, різниця між вигадкою й реальністю у сфері езотерики дуже тонка. Адже відомо, написавши художній текст, хтось, цілком імовірно, може створити прецедент, створити модель, яку інший хтось пізніше візьме на озброєння та втілить у реальність. У цьому сенсі не має значення, існував Крістіан Ро-

зенкройц як людина чи ні. Те, що він існував там, у текстах, у будь-якому разі було дуже потужним джерелом натхнення.

РХ: Я маю на увазі ось що: добре, Крістіан Розенкройц є певним винятком, оскільки він «живе в тексті», і до того ж дуже давно. Але, наприклад, є Олена Блаватська, яка жила в той самий період, що й езотеричні митці, про яких йшлося в лекції, і вона отримувала одкровення від Махатм і передавала його, те одкровення, людям. А от художниці мали одкровення, але не передавали їх іншим людям.

МР: Так, і це вельми важлива відмінність. Бачимо, що насправді посмертність є не правилом, а, я би навіть сказав, винятком. Цікаво побачити, що це пов'язано саме з творчістю. Припускаю, що тут маємо психологічний вимір. І, може, ми не випадково бачимо це в жінок, яким через соціальні обставини зазвичай було важче представити свої праці. Можливо, вони також не були впевнені в реакції, яку б отримали на презентації своїх писань. Відомі принаймні два такі приклади: Ольга Фребе-Каптейн із Юнгом і Хільма аф Клінт зі Штайнером. Ми бачимо, що така була реальність: по суті, бути жінкою й художницею водночас у деяких випадках могло створювати відчуття незахищеності. Тож, можливо, ця [ідея про] посмертність також пов'язана з цим. Я не хочу бути редуціоністом і зводити все до психології, втім гадаю, що тут могли впливати й такі чинники.

Проте нормальна ситуація у випадку езотерики не є посмертною [передачею]. Нормальний езотерик хоче, знаєте, поширювати духовну або езотеричну звістку. Ви можете так подумати: гаразд, але ж усе-таки це дещо парадоксально, навіть ні, дещо іронічно – езотерика нібито щось таємне, а вони хочуть розповсюджувати її. Так, у цьому й полягає парадокс езотерики, звісно! [Сміх у залі]. Зазвичай, якщо людина думає, що має сказати світові щось варте уваги, щось дійсно важливе, то хоче, щоби за нею стежили інші люди, чи не так? Що б це не було, вона хоче [мати поряд] людей, що підуть за нею. Більшість людей у світі езотерики шукали собі наступників. Дехто з них був більш успішним, а дехто – менш успішним. Але, зрештою, усі вони хотіли мати прихильників, послідовників, учнів... І вони не відклали цю справу аж до власної смерті. Штайнер не став відомим посмертно. Блаватська, звісно, не була відома лише посмертно. Навіть Кроулі, якщо казати про його езотеричну роботу, також не посмертно став відомим. Він залишив послідовників – навчав, спілкувався з людьми. Його

мистецькі роботи, звісно, стали відомими лише посмертно, але не решта його спадку.

Анна Марія Басаурі Зюзіна: Я хотіла би дізнатися про релігійне життя цих трьох художниць. Чи знаєте Ви, чи були вони поодинокими винятками [у своїй зацікавленості езотерикою], у що вірили їхні родини? Як я зрозуміла, усі вони були пов'язані з якоюсь езотерикою та теософією, правильно? Вибачте, я не фахівчиня щодо цих спільнот, але чи участь у них була важливою складовою їхньої діяльності, чи вони просто іноді були там гостями?

МП: Із того, що ми знаємо, усі вони походили з традиційних релігійних спільнот. Якщо, наприклад, узяти Джорджіану Хоутон, то, як мені відомо, вона походила зі звичайного англіканського середовища і залишалася християнкою впродовж усього свого життя. Але так трапилося, що вона відкрила для себе спіритизм, і це сталося тому, що померла її молодша сестра, із якою вона була дуже близька. Це дуже часто так буває... І, до речі, схожа історія з Хільмою аф Клінт, яка теж утратила сестру і через це почала займатися спіритизмом. У цьому є дуже цікава аналогія. Тож вона відкрила для себе спіритуалізм, але основний напрямок спіритуалізму у Великій Британії був християнським. Це були спроби створити своєрідний синтез між християнством і спіритизмом, особливо в тому, що стосується ідеї отримання повідомлень із потойбіччя. Ідея третьої диспенсації³ є спочатку християнською ідеєю – вона належить до традиції Йоахімізму, вона, звісно, є трохи неортодоксальною, але все ж християнською. І багато інтерпретацій, які вона дає своїм картинам, також є християнськими. Я маю на увазі картину, яку я показував...

Мирослава Хартмонд: Про Пресвяту Трійцю.

МП: Так! Насправді, важко було б обрати більш християнську тематику!.. Отже, як бачите, це не було проблемою, оскільки більшість спіритуалістів того часу були християнами. Звичайно, у більшості випадків вони ніби виходили з церков після звернення до спіритизму, тобто, як правило, більше не відвідували служби, але вони не втратили свого відчуття того, що вони все ще є певним чином частиною християнської сім'ї.

Гадаю, що Хільма аф Клінт походила з лютеранської родини. Це очевидно, оскільки лютеранство, звичайно, є основною,

³ Мається на увазі диспенсація в сенсі Йоахіма Флорського та його доктрини про три великі ери людства. Третя диспенсація, себто ера духу святого, мала би бути найбільш духовною. – Прим. редакторки.

панівною християнською конфесією у Швеції. І я думаю, що в її випадку вона також відкрила для себе спиритизм, потім перейшла спочатку до теософії, а надалі до антропософії. І це також не є протиставленням християнству, тому що, насправді, антропософія базується на дуже містичному й духовному уявленні про християнство. Вона вся угрунтована на Христі як на космічному принципі, на таємниці Голгофи, і тому це, справді, дуже християнська течія в певному сенсі. Але разом з тим антропософія відрізняється від будь-якої великої гілки християнства.

Емма Курц трохи загадковіша. Я думаю, що вона також походила з християнського середовища, у даному випадку швейцарського, тож, ймовірно, вона була цвінгліанкою чи кальвіністкою. Однак я не знаю, чи вона відійшла від релігійного середовища, із якого походила, чи ні. Про її життя ми також маємо трохи мало відомостей. Якщо про Хілму аф Клінт чи Джорджіану Хоутон ми знаємо трохи більше, то випадок Емми Курц трохи більш загадковий.

Проте для більшості езотериків це не було питанням або-або. Багато хто з них намагався знайти якийсь синтез між усіма цими речами. А зрештою, ми маємо такі випадки, як Алістер Кроулі... Хоча ні, Алістер Кроулі походив із не дуже типового християнського середовища, а швидше за все навіть із дуже фундаменталістського християнського середовища. Йому це так набридло, що він згодом став повністю антихристиянином. Повністю. Згодом він створив нову релігію... Але це вже зовсім інша історія.

Ірина Фенно (ІФ): Я б хотіла запитати про Червону книгу Юнга. Яка історія цієї книги? Навіщо Юнг її створив і чому? Чи пояснював він сам, чому він її зробив?

МП: Ні, наскільки я знаю, він цього не пояснював. Отже, книга постала через те, що Юнг у якийсь момент пережив дуже глибоку особисту кризу. Це момент, коли він розходить шляхами з Фройдом – це була дуже глибока криза для Юнга, але також важкий момент для Фройда, бо Фройд думав, що Юнг буде його наступником. Оскільки Юнг був молодшим, Фройд думав, що, коли його не стане, Юнг міг би бути тим, хто нестиме факел і підтримуватиме рух. Тож у Фройда було багато очікувань, але згодом вони віддаляються один від одного і, врешті, повністю відмежовуються. І насправді одним із каменів спотикання, однією з проблем, був саме той факт, що Юнг цікавився містикою й духовністю, а Фройд не міг прийняти цього. Він просто не любив таких речей. Він мав набагато більш світський погляд на ідею психоаналізу.

Отже, Юнг пройшов через цю дуже-дуже глибоку кризу, починаючи десь із 1911 року, і потім він у якийсь момент отримав певний містичний досвід. Він майже дійшов до краю, до межі психозу – мав психотичні переживання, чув голоси, у нього були видіння, йому також снилися дуже дивні сни, навіть кошмари. Це був важкий етап у його житті, і Червона книга була для нього способом вилікуватися, це свого роду самотерапія, яку він використовував. І що цікаво, хронологічно це припадає на переддень Першої світової війни – приблизно 1914 рік. І ви можете собі уявити, що хтось на кшталт Карла Густава Юнга – він був не єдиним, були й інші – ніби вловлював ознаки трагедії, яка мала статися. І справді, у нього було багато видінь, сповнених крові, сповнених трагедій, жажів та інших подібних речей, щось таке ніби витало в повітрі, що він його вловив.

Тож він почав випускати цю книгу, яка була зроблена вручну, повністю самотужки, і це свого роду ілюмінований рукопис. Це, справді, схоже на середньовічний рукопис, і він [спеціально] навчався писати саме цим своєрідним готичним письмом із Середньовіччя – воно сповнене зображень, ілюстрацій, дуже цікавих малюнків. І це його історія про те, як він віднаходить якийсь спокій, внутрішню гармонію. У книзі він розмовляє з сутністю на ім'я Філімон. Цей Філімон є кимось на кшталт духовного учителя, провідника. І тому ці різні моменти, ці кроки в розвитку, які врешті-решт виведуть Юнга з його нещастя, із цієї дуже складної ситуації. Потім книга добігає кінця, завершується, і Юнг у цей момент також одужує. Однак потім він продовжує книгу уже як лікар-психоаналітик зі своїми пацієнтами, і, мабуть, як здається, та проблема для нього начебто була вирішена. Я думаю, що зараз дослідники намагаються зрозуміти, наскільки багато його ідей та інсайтів, які він мав і які він використовував у роботі після того періоду, ґрунтувалися на досвіді, який він отримав у час створення Червоної книги.

Чому він не показав Червону книгу, чому залишив Червону книгу прихованою? Що більше, здається, він залишив вимогу родині не показувати її. Згадаймо, що Юнг помер у 1950-х роках, тож, аби побачити Червону книгу, знадобилося більше часу, ніж аби побачити роботи Хільми аф Клінт. Тому Червону книгу вперше видали років 8 чи 9 тому, і це стало відкриттям. Про неї не знали навіть люди, які були дуже добре обізнані з працями Юнга. Це була певна таємниця, своєрідна загадка. Дехто з людей, котрі дуже любили Юнга, знали про книгу, але це була вельми невели-

ка, елітна, група поціновувачів. Щодо всіх інших – широкої публіки, так би мовити – вона не мала про це жодної інформації. Тому, коли книга була опублікована вперше, це було ніби несподіване одкровення, яке висвітлювало працю Юнга абсолютно по-новому.

Але цікаво й те, що Массіміліано Джіоні, який був куратором Венеціанського бієнале у 2013 році і який дуже близький до цієї нової тенденції, де руйнуються кордони між мистецтвом і не-мистецтвом, у розмові з Джеймсом Бреттом із Музею всього сказав: «Знаєте, що я хочу принести Червону книгу на Бієнале та представити її в мистецькому контексті, оскільки вона також є витвором мистецтва». Як тільки книга з'являється у тому контексті, вона стає мистецтвом, оскільки її так характеризує один із найвидатніших та найвідоміших сучасних кураторів мистецтва в усьому світі.

ОК: Чи можете ви підсумувати останні дванадцять років діяльності Європейської асоціації: що було розвинуто за ці роки і яка була основна тенденція в її розвитку?

МП: Основна тенденція. Гм... Важко сказати. Якщо, приміром, узяти кількісний вимір членства в Асоціації, то ситуація дуже хороша. Незважаючи на те, що релігієзнавство в Європі, а також за її межами переживає складні часи, перебуває у складній ситуації, Європейська асоціація релігієзнавства значно виросла. Ми прийняли кілька нових членів – Українська Асоціація лише один із них.

ЛФ, жартома: То ви наш батько! [Усі сміються].

МП: Та швидше двоюрідний чи просто брат! Тож у нас з'явилися нові об'єднання, нові члени. Конференції, які ми організуємо щороку, стають все більшими й масштабнішими. Щороку наступна конференція більша за ту, що відбулася роком раніше, ми постійно б'ємо власні рекорди. У Тарту, де наприкінці цього місяця відбудеться наступна конференція, ми очікуємо, імовірно, приблизно шістсот дослідників, можливо, навіть трохи більше. Це багато. Це масштабно. Тож ми навіть підходимо до моменту, коли буде важко знати, хто може прийняти конференцію, тому що організація такої великої конференції також є й тягарем для організаторів. Це нелегко технічно, логістично. Але, думаю, ми не можемо скаржитися, тому що це свідчить, що інтерес до нашої галузі, наша здатність залучати науковців і колег щороку інтенсивнішає.

Також я бачу, що в Асоціації є життєздатність, певний дух колегіальності. Я би навіть ужив таке сильне слово як гармонія, яка до того ж була характерна нам від самого початку. Коли ми ве-

демо зустрічі, дуже рідко буває так, щоби ми сварилися один з одним, кричали один на одного. Отже, хоча люди змінюються, це не завжди ті самі люди, зберігається позитивна атмосфера, яка завжди панує. І це ознака того, що і галузь, і дисципліна, і організація теж здорові. Це добре.

Але, звісно, є й певні проблеми, які ми маємо вирішувати. І ці проблеми – це проблеми релігієзнавства в цілому, а не тільки Європейської асоціації. Я би навіть сказав, що й не лише релігієзнавства – це проблеми гуманітарних наук загалом. У першу чергу те, що цінність гуманітарних наук сприймається все менше. Різні уряди, різні держави в Європі, а також за її межами виділяють все менше грошей на гуманітарні дослідження. Це стосується і Східної, і Центральної, і Північної, і Південної, і Західної Європи – всюди. Отже, є криза, яку ми не можемо вирішити самі. Я дуже сильно підтримую боротьбу за популяризацію того, що ми робимо, за те, що гуманітарні науки є важливими, не лише дослідження релігії, а й дослідження філософії, літератури, мистецтва, мови. Тож це майбутні виклики нашої асоціації.

Якщо говорити про конференції – я був би дуже радий, якби колись конференція Європейської асоціації приїхала і в Україну. Про таку можливість ми вчора говорили на кафедрі релігієзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка з професором Євгеном Харьковщанком. Гадаю, що колись це має стати предметом змістовної розмови, важливою темою для роздумів і рефлексій. Утім, можемо дозволити собі рухатися у зручному темпі. Поспішати нема куди!